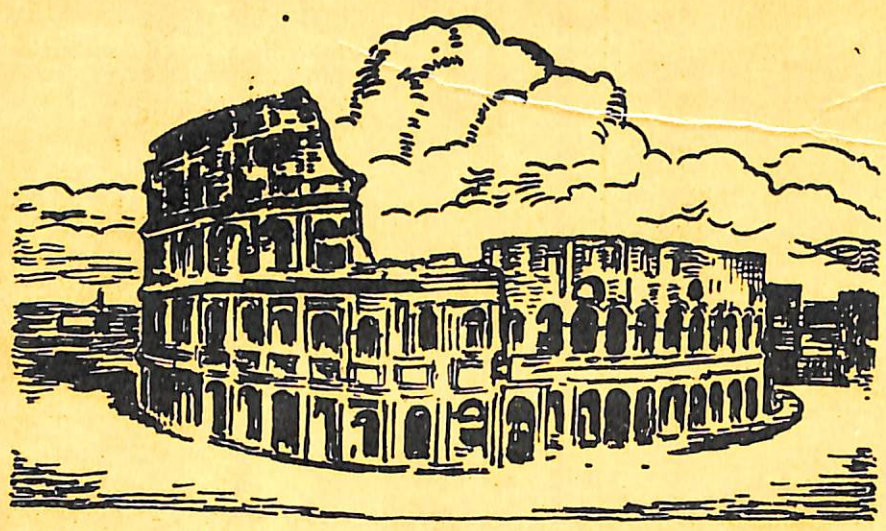

871
24 35

**HISTORIA
E
LETTERSISE**

ROMAKE

871
24 3P

UNIVERSITETI I TIRANËS "ENVER HOXHA"
FAKULTETI I HISTORISË DHE I FILOLOGJISË

MYZAFER KHAXHIU

HISTORIA E
LETËRSISË ROMAKE

(Ripunim)

SHTËPIA BOTUESE E LIBRIT UNIVERSITAR
TIRANË

Redaktor : MARIE MATO

Hyri në shtyp qershor 1989
Doli nga shtypi tetor 1989

Tirazhi 500 Formati 70x100/16 Stash 2204-82
Shtypur në Kombinatin Poligrafik
Shtypshkronja e Dispensave Tiranë 1989

KREU I

LETËRSIA ROMAKE

Nga mesi i shekullit III para erës së re filloi të zhvillohet letërsia e dytë e shoqërisë antike, letërsia romake.

Roma, komuniteti qëndror i fisit të latinëve, i dha emrin e saj gjithë Gadishullit Apenin në historinë e lashtë.

Gadishulli i Apenineve, që e ndan detin Mesdhe në pjesën perëndimore dhe në atë lindore, ka pasur rëndësi të madhe në historinë e pellgut të detit Mesdhe. Grekët e vjetër, Itali, fillimisht, quanin vetëm pjesën jugore të gadishullit të Apenineve. Vetëm duke filluar nga shekulli III para erës së re me këtë emër u përfshi i gjithë gadishulli.

Historikisht Italia është ndarë në tri pjesë : në pjesën jugore, të përbërë në përgjithësi nga provincat e sotme të Apulisë, Bazilikatës dhe të Kalabrisë si dhe nga ishulli i Sicelisë, që gjeografikisht është vazhdim i gadishullit Apenin; në pjesën e mesme ose qëndrore, të përbërë kryesisht nga Etruria (sot Toskana), Latiumi dhe nga krahina me pjellore Kampania; në pjesën veriore, të përbërë kryesisht nga pjesa kontinentale e vendit.

Shoqëria romake e skllavopronarisë në vijë të përgjithshme kaloi në po ato etapa zhvillimi nëpër të cilat kaloi dhe shoqëria greke: formimin e shoqërisë me klasa, politit me kontradiktat klasore, tipike për atë, dhe me rendin shtetëror republikan, më vonë koncentrimin e skllavërisë, shkatërrimin ekonomik të pronarëve të vegjël të lirë, shkatërrimin e politit dhe kalimin në diktaturën ushtarake. Por me gjithë ngjashmërinë dhe tipin e përbashkët

të zhvillimit ekonomik dhe shoqëror të Greqisë dhe të Romës, rritja dhe dekadenca e shoqërisë romake të skllavopronarëve ndodhën në një kohë pak më të vonët në krahasim me Greqinë dhe me një ritëm tjetër, në rrethana të tjera historike dhe gjeografike, në rrethana të tjera ndërkombëtare: për këto arsye historia e Romës paraqet në vetvete një radhë veçorish specifike. Në periudhën e lulëzimit të saj me të madh Roma filloi ekspansionin dhe nënshtroi Greqinë, që ishte gjithnjë në rënie, dhe vendet helenistike. "Në Romë, siç thotë Engelsi, gjithë procesi përsëritet në shkallë më të lartë".

Kontradiktat shoqërore skllavopronare u acaruan shumë në Perandorinë Romake, gjë që shpuri në shkatërrimin e shoqërisë antike dhe përgatiti terrenin për krijimin e një mënyre të re e me përparimtare prodhimi, për krijimin e shoqërisë feudale, që do të mbështetej jo në shfrytëzimin e punës së skllavëve, por në atë të bujkrobërve.

Në këtë mënyrë, në Romë u përsërit rruga e përshkruar nga shoqëria greke, por në formë më të ndryshme dhe me të koklavitur. Kjo ngjashmëri në zhvillimin shoqëror midis Greqisë dhe Romës përcakton dhe ngjashmërinë që kanë në mes tyre letërsia romake me letërsinë greke, ashtu siç përcajtojnë veçoritë specifike të zhvillimit të tyre shoqëror dhe specifikën dhe origjinalitetin e letërsive të tyre.

Meqënëse u zhvillua më vonë se Greqia, Roma gjeti shpeshherë te grekët përgjigje të gatshme për çështjet e saj ideologjike. Shumë forma botëkuptimore e ideologjike, që zotëruan në Greqi në etapat e ndryshme të rrugës së saj historike, u panë të përshtatshme edhe për shoqërinë e dytë antike, për shoqërinë romake, në etapa të caktuara të zhvillimit të saj. Gjithçka morën romakët nga feja dhe filozofia, nga letërsia dhe arti grek ua përshtatën

nevojave të tyre, veçorive specifike të zhvillimit historik të tyre. Kështu letërsia romake është një letërsi me tipare origjinale, një etapë e veçantë në zhvillimin e përgjithshëm të letërsisë evropiane.

Rëndësia historike e letërsisë romake qëndron jo vetëm në faktin se ndihmoi në zhvillimin e mëtejshëm të letërsisë së Evropës Perëndimore, por edhe se u bë hallkë ndërlidhëse në mes të letërsisë greke dhe asaj evropiane. Në epokën e Rilindjes si dhe në shekujt XVII dhe XVIII letërsia greke është parë në Evropë përmes letërsisë romake. Idetë estetike të dramaturgjisë antike në teatrin e klasicizmit evropian depërtuan më tepër përmes veprës së dramaturgut romak Senekes, sesa përmes Eskitit, Sofokliut, dhe Euripidit. Eposi evropian i asaj kohe i drejtoi sytë më tepër nga "Eneida" e Virgjilit sesa nga poemat epike të Homerit. Vetëm "neohumanizmi" borgjez i shekullit XVIII iu drejtua drejtpërsëdrejti letërsisë greke. Ky orientim i ri bëri që në shekullin XIX të fillojë të duket një farë nënçmimi për letërsinë romake, duke e konsideruar atë si një imitim të thjeshtë të letërsisë së lashtë greke. Kjo pikëpamje është në themel krejtësisht e gabuar. Më gjithëse këto dy letërsi janë të një tipi, sepse të një tipi ishin dhe shoqëritë në të cilat u zhvilluan ato, dhe letërsia romake vërtet pati ndikim të fortë nga letërsia greke, që u zhvillua më parë, kurrësi nuk mund të thuhet se ajo është kopje e thjeshtë e origjinalit grek. Veç asaj në disa raste ajo u bë sintezë e gjithëatyre që dha letërsia greke në etapa të ndryshme të zhvillimit të saj. Kështu p.sh. Virgjili në "Eneiden" ose Horaci në lirikat e tij iu drejtuan letërsisë greke të periudhës klasike, duke përdorur njëkohësisht ç'kish më të mirë nga ana e stilit edhe letërsia helenistike. Me një fjalë ata u përpoqën të japin një sintezë të artit të grumbulluar gjatë shekujve.

1. PERIUDHA PARALETRARE

Letërsia romake, u zhvillua relativisht vonë. Ajo lindi aty nga mesi i shekullit II, në procesin e helenizimit të kulturës romake, atëherë kur Roma ishte bërë përfundimisht një polis skllavopronar dhe kishte mundur ta shtrinte pushtetin e vet në tërë Italinë.

Periudha e rënies së rendit fisnor dhe e lindjes së shoqërisë me klasa, periudhë që në Greqi njohu një lulëzim të madh letrar, për letërsinë romake kaloi pothuaj pa asnjë fryt. Kjo prapambetje e letërsisë në krahasim me tempin e zhvillimit politik dhe shoqëror të komunës

romake i ka rrënjët e saj jo në "paaftësinë" e romakëve për të krijuar vepra arti, siç pohojnë ndonjëherë studiuesit borgjezë, por në kushtet specifike të historisë së hershme të Romës.

Roma ishte një nga komunitet e Laciut-it të lashtë, kra-hine në bregun perëndimor të Italisë, në jug të Etrurisë, që korrespondon afërsisht me Toskanën e sotme. Banorët e Laciut, latinët, përbënin një nga hallkat e zinxhirit të fiseve të Italisë, që kishin midis tyre afërsi kulture ose dhe gjuhësore. Gjuha latine i përket grupit të gjuhëve të ashtuquajtura "italike". Një degëzim tjetër të këtij grupi përbëjnë të folmet umbro-sabelike, midis të cilave me të njohura janë gjuha e umbreve (në pjesën lindore të Italisë Qëndrore) dhe gjuha e okseve (në Italinë e Mesme dhe Jugore).

Në gjysmën e parë të mijëvjeçarit të parë popullsia e Italisë paraqiste një larmi të madhe etnografike dhe gjuhësore, sepse nga Alpet dhe nëpër detin Adriatik, në mijëvjeçarin II dhe në periudhën e mëvonshme, këtu qenë dyndur dhe vendosur me banim fise të ndryshme nga pikëpamja etnike.

Pjesën më të madhe të gadishullit të Apenineve në këtë kohë e banonin fiset indoevropiane të Italisë, më të rëndësishmet nga të cilët ishin latinët (në krahinën Latium), oskët (në Kampania), umbrët (krahina Umbria në Italinë e Mesme). dhe grupi i fiseve sabelike në pjesën e sipërme të pellgut të lumit Tiber, duke u përfshirë këtu Sabinët, që më vonë u shpërngulën në drejtim të Jugut, dhe pasi u përzier me oskët morën emrin samoritë. Këto fise në shumicën e tyre kishin depërtuar në Itali me sa duket në fillim të mijëvjeçarit I para erës së re nga krahinat e Evropës Qëndrore. Në Itali këto fise u përzier me fise të ndryshme.

Përveç italikëve, disa krahina të vendit i banonin fise të ndryshme ilire (p.sh. japigët në krahinën e Puljes, në juglindje të Italisë). Ka të ngjarë që të njëjtit grup gjuhësor t'i përkisnin edhe venetët në pjesën lindore të Italisë Veriore si dhe fiset që zakonisht quhen mbeturina të popullsisë autoktone më të lashtë të vendit (ligurët në pjesën perëndimore të Italisë Veriore, sikanët në Siceli, etj.

Toskana e sotme, në pjesën veriperëndimore të gadi-

shullit të Apenineve banohej nga etruskët, origjina etnike e të cilëve sot për sot nuk është përcaktuar. Kjo krahinë quhej Eтури.

Në zonën bregdetare të Italisë Jugore dhe pjesërisht të Italisë Qëndrore, si dhe në pjesën lindore të Sicelisë në shek. VIII-VI para erës së re, qenë ngulur kolonistët grekë, që kishin themeluar një varg qytetesh të rëndësishme : në gadishullin e Apenineve : qytetet Kuma, Neapoli (Krotoni), Sibarisi, Tarenti etj, në Sicili: Sirakuza, Mesana, Akraganti etj. Nga fiset që nuk flitnin në ndonjë gjuhë italiane ishin etruskët, të ardhur nuk dihet se nga në Itali në shekullin VIII para erës së re, dhe grekët, që kishin mbushur Sicilinë dhe Italinë e Jugut me një rrjetë kolonish të tyre, të cilat u quajtën me emrin "Magna Grecia" (Greqia e madhe).

Etruskët dhe grekët bënë me njëri-tjetrin luftë për hegjemoninë detare në brigjet perëndimore të Italisë. Laci-umi, i vendosur midis Etrurisë dhe kolonive greke të Kampansjës, u fut dhe ai në vallen e luftës.

Tradita e historianëve romakë e çon themelimin e Romës aty nga gjysma e shekullit VIII para erës së re (zakonisht nga viti 753). Megjithatë banorët e parë në territorin e Romës së ardhshme, latinët dhe sabinet, janë dukur përpara asaj date tradicionale, aty nga shekulli X-IX para erës së re. Bashkimi i këtyre ngulimeve u bë më vonë.

Rol vendimtar në formimin e polisit romak luajti epoka kur në Romë sunduan mbretërit e dinastisë etruske. Roma, që shërbeu si përçuese e ndikimit etrusk në Lacium, zinte vendin kryesor midis qyteteve të tjera latine. Në etapën e parë të historisë së Romës kushtet historike ndihmuan për një zhvillim të mbarë të kulturës së këtij polisi të ri. Në atë kohë u duk shkrimi, ndërsa feja filloi të ndërlikohej. Besimet e lashta të romakëve ishin mjaft primitive : sendet dhe proceset e veçanta kishin perënditë e veta që ndodheshin brenda këtyre sendeve dhe proceseve dhe ishin lidhur me to në mënyrë të pazgjdhshme. Këto hyjni përfytyroheshin prej romakëve të lashtë në formën e kafshëve, të ujkut, të qukapikut etj. Më vonë, krahas këtyre besimeve primitive filluan të futen, pjesërisht përmes etruskëve, kultet fetare greke dhe hyjnitë e tyre me formë njerëzore. Kështu hynë dhe u ngulën në Romë figurat e mitologjisë greke.

Nga fundi i shekullit VI para erës së re, mbretërit etruskë u përmbysën dhe u vendos republika aristokratike. Tani gjendja e Romës ndryshoi shumë, ajo e humbi epërsinë e saj në Lacium dhe u detyrua të bëjë luftëra të vazhdueshme me fqinjët e saj. Brendapërbrenda komunës romake në këtë kohë u zhvillua lufta midis plebejve dhe patricëve. Në këtë luftë të gjatë që vazhdoi gati dy shekuj (nga shekulli V deri në IV) plebejtë fituan mjaft të drejta politike, megjithëse aristokracia vazhdoi të ruajë gjithnjë privilegjet e saj, e përkrahur nga pronarët e vegjël të tokës dhe nga mbeturinat e rendit fisnor.

Etruskët ushtruan ndikim të madh kulturor në Romë në kohët e lashta. Shkrimi tek ata ishte përhapur shumë, megjithëse librat e tyre kishin karakter fetar dhe ushin mbushur me formula magjish. Etruskët nuk arritën të krijojnë letërsi artistike. Edhe fqinjët e tjerë të Romës nga fiset italike nuk mundën të ndikojnë për një farë zhvillimi letrar, sepse ata vetë ndodheshin në një nivel kulturor më të ulët se vetë romakët. Të gjithë këta faktorë: konservatorizmi, sundimi ideologjik i magëve dhe i falltarëve, ndikimi kulturor i etruskëve e frenuar zhvillimin ideologjik në përgjithësi dhe u bënë pengesë serioze për lindjen dhe zhvillimin e letërsisë artistike në Romë. Kjo gjë u pasqyrua veçanërisht në poezi e cila për shumë kohë vazhdoi të ruajë karakter folklorik.

Edhe në Romën e lashtë ashtu si në Greqi, kënga pati karakter sinkronik; ajo lindi si nevojë praktike për të shoqëruar procese të ndryshme të punës, akte e ceremoni fetare.

Permendoret me të lashta të poezisë romake janë himnet fetare, që janë ruajtur në shërbimet e priftërinjve-falltarë. Në muajt mars dhe tetor të çdo viti shoqata e priftërinjve të hyjnisë Mars kryente një ekskursion rreth qytetit të Romës. Të veshur si në luftë, me mburoja, shtiza dhe armë të tjera ata kërcenin nëpër rrugët e qytetit duke goditur me forcë mbi mburojat, duke thirrur e duke u drejtuar lutje fetare perëndive të ndryshme.

Një tjetër shoqatë priftërinjsh krentonte në muajin maj një festë treditore kushtuar hyjneshës së bujqësisë Dea Dia-s. Tri ditë me radhë falltarët dhe priftërinjtë kërcenin duke u drejtuar vazhdimisht lutjet e tyre hyjnive

që t'u jepnin prodhimet e mbara. Këto lloje këngësh u regjistruan dhe rastësisht kaluan edhe në brezat e mëvonshëm. Disa lloje të tjera këngësh i dimë jo nga shënimet e drejtpërdrejta, por nga ato që njoftojnë shkrimtarët romakë. Kështu këta na flasin për këngë të ndryshme të punës që këndoheshin kur vilej rrushi, kur tirej dhe endej leshi, na flasin për këngë barinjsh dhe lundërtarësh.

Ka aty-këtu ndonjë të dhënë edhe për këngët e djepit, nënnulla si dhe këngët për lodrat e fëmijëve. Me shumë të dhëna ka për këngët e riteve. Në raste varrimesh, shoqëruar me tingujt e flautes, ekzekutoheshin neniet, këngë që romakët ia kushtonin hyjneshës Nenia, si mbrojtëse e të vdekurve. Këndonin ose qanin me ligje gratë, të afërmit e të vdekurit, e në mënyrë të veçantë vajtojcet profesionale. Neniet shprehnin dhembjen e në të njëjtën kohë i thurnin lëvdata të vdekurit, sepse sipas përfytyrimeve të njerëzve të lashtë, fjalët lavdëruese do të vdiqmonin atë në botën tjetër.

Fjala nenie takohet edhe te frigjianet në Azinë e Vogël, kurse në Romë kjo fjalë ka të ngjarë të jetë futur përmes etruskëve, me të cilët romakët kishin shumë ngjashmëri dhe pika kontakti në punën e riteve. Më vonë me fjalën nenie nisen të quajnë çdo këngë të trishtuar, monotone dhe të mërzitshme.

A) Edhe pasi u zhdukën, neniet nuk humbën plotësisht nga pikëpamja letrare; ato vazhduan të ndikojnë në epitafet shkruar në vargje :

E le nënën tënde
Në dhimbje, në vaj
Vdekje e ligë të rrëmbou
Vajzë të virgjër e fatkeqe,
Dritë moj e imja
E le nënën në mjerim.

Ritmika dhe metri i vargut kanë frymën e poezisë popullore. Shembull për këtë mund të shërbejnë proverbat dhe fjalët e urta të popujve të ndryshëm. Kështu dalëngadalë u formua vargu. Vargu më i vjetër i letërsisë romake ishte vargu "saturnian", i përbërë nga dy të shkurtër me 5-7 rrokje. Ky ishte vargu primitiv italik. Ai u quajt "satur-